

ПАРХОМЕНКО Н. М.,
кандидат юридичних
наук, старший
науковий співробітник,
вчений секретар

*Інститут
держави і права
ім. В.М. Корецького
НАН України*

ЛЕГУША С. М.,
кандидат юридичних
наук, доцент

*Київський національний
університет
внутрішніх справ*

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ОКРЕМИХ МЕТОДІВ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Особливістю предмета загальної теорії держави і права є те, що він створюється практично всією системою юридичних наук і пояснюється це тим, що галузеві та інші юридичні науки вивчають окремі сфери, сторони держави і права або історію державно-правового життя і не можуть дати цілісного і повного уявлення про державно-правову організацію суспільства.

Викладене вище, характеризує вихідне, фундаментальне, методологічне значення теорії держави і права в системі юридичних наук, обумовлює підвищений інтерес як до самої науки, так і до її методології – основою якої є методи дослідження державно-правових явищ.

Проблемам методології та методів юридичної науки, у тому числі й теорії держави і права присвячені кандидатські та докторські дисертації, монографії, наукові статті та навчальні посібники багатьох науковців, а саме: С. Алексєєва, С. Бобровник, А. Венгерова, С. Гусарева, О. Зайчука, О. Копиленка, Д. Керимова, В. Лазарева, Р. Лукича, А. Малька, В. Марчука, М. Марченка, П. Недбайла, В. Нерсисянца, О. Мартишина, Л. Ніколаєвої, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, А. Полякова, Р. Ромашова, О. Скакун, В. Сирих, О. Тихомирова, Р. Циппеліуса, А. Черданцева, Ю. Шемшученка, Е. Юдіна та ін.

На підставі аналізу напрацьовань зазначених вчених вважаємо за доцільне продовжити розгляд окремих методів теорії держави і права.

Відповідно, до структурно-ієрархічної побудови методів, їх система виглядає таким чином:

- загальні (філософські) методи;
- загальнонаукові методи;
- приватно-наукові методи;
- спеціальні методи¹.

Загальнонаукові методи відображають середній рівень методологічних знань, з огляду на багатогранність теорії держави і права, являє собою певні, тісно пов'язані, взаємозалежні між собою **методологічні підходи**.

Серед таких підходів особливу роль у пізнавальному процесі теорії держави і права грають історичний і логічний підходи². Вони дозволяють на конкретному історичному матеріалі визначити закономірності розвитку держави і права, сприяють виробленню дефініцій, понять, категорій, що складають зміст державно-правової теорії. Логічне показує ступінь розуміння історичного, історичне лежить в основі логічного: "... як без історичного відтворення правового розвитку виключається можливість логічного усвідомлення його закономірностей, – зазначає Д. Керімов, – так і без логічного осмислення об'єктивного ходу історичного розвитку права неможливо розкрити внутрішні причини і механізми його закономірного руху"³.

Історичний підхід – це сукупність методів, що передбачають пізнання певного об'єкта через призму структурних і функціональних процесів його виникнення та розвитку. Історичний підхід відіграє дуже важливу роль у пізнанні держави і права, оскільки поза історичним контекстом, пов'язаним явища і процеси сучасності з тими процесами і явищами, які їм передували, рівно як і з тими, які виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. Наукове дослідження правових явищ і процесів не може обмежити себе їх станом лише на даний момент існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права.

Наприклад, використання історичного підходу дозволяє простежити логіку змін у процесі розвитку держави і права, еволюцію правового регулювання; з'ясувати під впливом яких соціально-економічних, політичних факторів з'являлись ті чи інші джерела права, який вплив це мало на зміст та розвиток держави і права в цілому. Крім того, застосування цього підходу є обов'язковим коли з'ясовується сутність певного джерела права, наприклад, нормативно-правового акта, який діє протягом тривалого часу, конкретно-історичні обставини прийняття якого можуть значно відрізнятись від умов його дії. Саме це може сприяти уникненню помилок у процесі правотворчої, правоустановчої, правосистематизаційної, правотлумачної, правозастосовчої та інших різновидів правової діяльності.

Формально-логічний підхід – сукупність методів за допомогою котрих зміст досліджуваного об'єкта відображається у вигляді раціональної конструкції, – у будь-якому, особливо теоретичному, дослідженні посідає одне з провідних місць.

Серцевину логічного підходу складає **аналіз**, котрий, як формально-логічний метод, відіграє найважливішу роль у логічному осмисленні дер-

жави і права. За допомогою аналізу, мета якого полягає в пізнанні частин як елементів складного цілого, можна виявити внутрішню "конструкцію", наприклад, правової діяльності, формою і результатом якої є правові відносини. У подальшому аналіз створює відповідні умови для формулювання поняттєво-категоріального апарату теорії правової діяльності та правових відносин.

Однією з форм аналізу є **класифікація**, котра як засіб впорядкування хаотичної маси чинників та явищ шляхом розчленовування хаотичного цілого на частини за певними ознаками⁴, широко використовується в теорії держави і права. Ця логічна операція дозволяє упорядкувати наявні в сучасному світі різні прояви держави і права, виділити саме типові, сутнісні й водночас випадкові в цих явищах ознаки і на цій основі побудувати класифікаційні схеми відповідних державно-правових явищ (форм держави, державних органів, функцій держави, норм права, нормативно-правових актів, правових відносин, правових систем світу, правопорушень, тощо). Класифікацію за найбільш істотними, взаємопов'язаними зі змістом та сутністю держави і права певної історичної епохи ознаками, тобто таку класифікацію, за допомогою котрої визначаються типи держави і права, визначають як **типологізація (типологія)**⁵.

Аналіз кожної частини, елемента цілого сприяє, але ще не приводить до пізнання цілого. Ця мета досягається в результаті складної роботи мислення щодо синтезування отриманих раніше, на стадії аналізу, даних. Синтетична діяльність мислення починається з того, чим закінчується аналіз. Якщо за допомогою аналізу єдина цілісність розподіляється на окремі складові частини й кожна з них досліджується самостійно, то за допомогою синтезу всі частини поєднуються в мисленні з усіма їх зв'язками, відносинами та взаємодіями, з усіма багатствами їх специфіки у відновленій цілісній єдності. Йдучи від тотожного, істотного до розходження й різноманіття, синтез з'єднує загальне й одиничне, спільне й окреме в конкретне ціле. За допомогою синтезу створюється загальне уявлення про істотні ознаки, зміст і межі поняття держави чи права (та їх структурних одиниць), що в концентрованому вигляді виражені в їх дефініціях. Дефініція – кінцевий результат логічної операції в процесі якої розкривається зміст поняття. В теорії держави і права така логічна операція дуже поширена, оскільки вона дає можливість дефінування всіх правових явищ – від норми права до права в цілому. Наприклад, визначення поняття правової діяльності та правових відносин, дає змогу в подальшому перейти до з'ясування спільних і відмінних властивостей цих юридичних категорій.

Серед логічних методів, що використовується також у теорії держави і права, слід відзначити

індукцію та дедукцію. *Індукція* – форма умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне; спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези⁶; *дедукція* – одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень, як істинних, з необхідністю виводиться нове істинне положення⁷. Так, досліджуючи норми, що закріплюють форму державного правління (індуктивно) можна визначити якою вона є монархічною чи республіканською або ж вивчаючи певну галузь права можна з'ясувати особливості її окремих норм (дедукція).

Не менш вагомим для пізнання державно-правових явищ є ще один логічний метод – *порівняння*, який передбачає зіставлення пізнавальних об'єктів з метою виявлення схожих рис або розходжень між ними. Правила порівняння наказують порівнювати тільки однорідні предмети, причому порівняння повинне здійснюватися по найбільш істотних ознаках. Саме порівняння є одним із тих методів логічного підходу, що найглибше “проник” у нижчий рівень методологічної споруди, виступивши своєрідною основою для такого спеціального методу юриспруденції як порівняльно-правовий. Порівняння використовуються не тільки в теоретичній, але й у практичній діяльності юриста, якому наприклад постійно приходиться порівнювати одні норми з іншими при здійсненні правотлумачної діяльності, яка відбувається в різних правових відносинах.

Додержання формально-логічних вимог у правовій науці та практиці, на думку В. Марчук та Л. Николаєвої, є важливою умовою забезпечення надійності збирання, узагальнення та оцінки інформації, а відповідно й прийняття правильних рішень⁸.

Серед ключових для теоретичного осмислення держави і права є *системний метод* – універсальний інструмент пізнавальної діяльності, незамінний при дослідженні складних динамічних цілісностей⁹. У його основі, як вже було зазначено, лежить категорія “*система*”, котра являє собою об'єктивно створену для досягнення певної мети, відносно стійку, самостійну та автономну структурно-упорядковану цілісну єдність, що складається з сукупності елементів, які перебувають між собою в тісних зв'язках та відносинах.

Зазначені істотні ознаки системності й самої системи розкривають органічний зв'язок її складників. Цей зв'язок виражається в такій залежності системотвірних компонентів, коли виключення чи зміна одного з них може викликати зміну інших чи навіть спричинити руйнування всього системного цілого. Призначення системного методу полягає якраз у тому, щоб виявити складові елементи системної цілісності та їх специфічну якість; визначити зв'язки, відносини й залежності елементів між собою; пізнати елементи у їх якісній визначеності та взаємодії, що роз-

криває властивості системи як єдиного цілого; виявити функціональне призначення, роль та ефективність впливу системи й кожного її елемента на середовище і зворотний вплив середовища на систему.

Підвищена увага до проблем системного методу зумовлена посиленням практичної необхідності цілісного, системного й комплексного освоєння та перетворення природних та соціальних умов життя. Широке використання системного методу в економічній, соціальній, духовній та політичній життєдіяльності суспільства, у тому числі й у сфері державного та правового будівництва багато в чому пояснюється тим, що він є відображенням та інструментом змін, котрі відбуваються в самому процесі сприйняття людьми навколишнього світу як багаторівневої ієрархічної системи цілої низки підсистем. Серед них держава і право, які виступають підсистемами державно-організованого суспільства.

З іншого боку, системний метод передбачає розгляд державно-правових явищ як цілісних систем, які мають внутрішню будову, а також взаємозв'язків між ними та іншими інститутами. Він виходить з того, що:

- 1) система являє собою цілий комплекс взаємопов'язаних елементів;
- 2) вона утворює єдність з середовищем;
- 3) як правило, будь-яка система являє собою елемент системи більш високого порядку;
- 4) елементи будь-якої системи, у свою чергу, як правило виступають як системи більш низького порядку.

Наприклад, нормативно-правовий акт є системою, що складається із законів та підзаконних нормативно-правових актів. Найбільш прості в структурному відношенні явища – будь-які джерела права; системні утворення, де ці явища виступають в якості елементів – система джерел права; системи, що включають у себе системні утворення іншого рівня – правова система та право в цілому. Системне дослідження на першому та другому рівнях дозволяє виявити залежності, зв'язки між елементами і явищами в цілому як компонентами більш складного структурного утворення. На наступних етапах здійснюється дослідження окремих зв'язків і відносин.

Системний метод є одним із важливих також у процесі проведення дослідження діалектики взаємозв'язку правової діяльності і правових відносин, які є формою і результатом цього різновиду соціальної діяльності. У контексті викладеного системність передбачає дослідження таких філософських категорій як: “зв'язок” та “відносини”, а також “діяльність”, “взаємодія” та “відношення”, суспільний зв'язок, суспільна діяльність, фактичні відносини і власне суспільні відносини є методологічним інструментарієм з'ясування співвідношення та взаємозв'язку правового зв'язку, правової діяльності і правових відносин. Кате-

горія правові відносини вужча, ніж правовий зв'язок, вона характеризує конкретний характер взаємозв'язку суб'єктів правовідносин, безпосередню реалізацію ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, перехід від статички юридичних зв'язків до динаміки юридичних відносин. Втілення в суспільне життя та практичну діяльність суб'єктів права вимог правових норм відбувається в процесі правової діяльності, формою і результатом якої є правові відносини. Таким чином, правові відносини – це норми права в дії (правова діяльність).

Використання системного методу призводить до більш широкого і глибокого знання предмета вивчення, до швидкого накопичення теоретично і практично значущої інформації про неї. За допомогою цього методу увага акцентується не тільки на виявленні особливостей і визначенні поняття держави і права, але і їх зв'язку з іншими явищами, інститутами, процесами.

Оскільки будь-яка система динамічна, постійно розвивається в силу властивих їй внутрішніх і зовнішніх протиріч важливе значення має *функціональний метод*, призначений для виявлення найбільш істотних умов функціонування визначеної системи.

За допомогою цього методу можна простежити не стільки дію всієї системи, скільки функціонування її окремих ланок у їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності, а також визначити “ведучу” ланку в державному механізмі, у правовому впливі і, навпроти, побачити ділянку менш “напружену”, недосконалу, потребує зміни. Функціональний метод припускає не тільки встановлення складових елементів системи, але і вивчення цих елементів у зміні, русі, розвитку. Такий метод дозволяє виявити зміни, що відбуваються в державному механізмі, у системі права, у механізмі правового регулювання розвитку правової діяльності, формою і результатом якої є правові відносини.

Підкреслюючи необхідність функціонального методу в правознавстві, доводиться, однак констатувати і його відносно обмежені можливості. Коли мова йде про систему, внутрішня ієрархія якої більш-менш ясна, функціональний опис може виявитися дуже ефективним засобом аналізу. При аналізі ж системи з досить складними рівнями зв'язків, функціональний метод не може дати відповідей на всі питання, що виникають у процесі системного дослідження. Виникає потреба в структурному аналізі.

Необхідність *структурного аналізу* впливає зі специфіки системного і функціонального методів, подібних тим, що за допомогою кожного з них так чи інакше з'ясовуються й аналізуються структурні елементи системи. Саме цим, очевидно, можна пояснити той факт, що в літературі нерідко зустрічається найменування розглянутих методів як системно-структурного і структурно-функціонального.

Особливо важливий структурний метод для дослідження права, оскільки саме право носить структурний характер, виступаючи як сукупність норм. Розкрити процес правового регулювання неможливо без з'ясування внутрішніх компонентів регулювання, встановлення елементів, що складають його механізм, тобто структурних частин.

Дискусійною є думка, що функціональний метод завжди є вихідним, первинним порівняно зі структурним¹⁰.

Переважне значення того чи іншого методу, на нашу думку, безпосередньо залежить від задач і об'єкта дослідження. Зокрема, коли ставиться мета пізнати тільки структуру системи, функціональний метод не може мати пріоритету перед структурним. Однак, пізнавши структуру держави і права в цілому чи структуру окремих їх елементів, неможливо пізнати в той же час їх динамічні властивості (головну соціальну цінність держави і права, найважливішу сторону їх соціального призначення тощо). У цьому випадку застосування методу структурного аналізу буде недостатнім, оскільки вивчення взаємозалежності відповідних структурних елементів, їх взаємодії та взаємовпливу можливі тільки за умов використання функціонального методу.

В останній час до загальнонаукових методів пізнання відносять *синергетичний метод*, який, відводячи випадку конструктивну роль у суспільному розвитку, пояснює роль суб'єктивного фактору в державно-правовому житті суспільства, дозволяє, поряд з закономірними причинно-наслідковими зв'язками, враховувати і випадкові, вірогідні зв'язки. Одним із перших спроб використання синергетики при дослідженні держави і права, інших державно-правових явищ, здійснив А. Венгеров. Він вважає, що теорія держави і права поступово починає поглинати і методологію синергетики – нової науки про довільно організовані, випадкові процеси. Вона сприяє кращому розумінню різних процесів зокрема самоуправління і управління в державно-правовій сфері, особливо при розвитку демократичних начал в місцевому самоуправлінні, у структурі виконавчої влади¹¹.

Отже, вищевказані методи використовуються в усіх сферах пізнавальної діяльності, у тому числі й в теорії держави і права з метою з'ясування основних понять і категорій юриспруденції, загальних законів і закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Ускладнення і розширення предмета дослідження, нові запити практики змушують теорію держави і права звертатися до *приватнонаукових методів*, які представляють собою сукупність методів запозичених з інших наук (соціології, математики тощо).

Серед них *конкретно-соціологічний метод*, який в теорії держави і права, сприяє аналізу, переробці і відбору необхідної інформації про правотворчу та правозастосовну діяльність компетент-

них державних органів, розвитку і функціонування державних і правових інститутів з метою проведення теоретичних узагальнень і прийняття відповідних практичних рішень¹². Конкретно-соціологічний метод здійснюється за допомогою таких прийомів як: анкетування, опитування населення, проведення соціально-правових експериментів, математичної та комп'ютерної обробки. Зокрема його використання має важливе значення при вивченні ефективності дії тих чи інших джерел права, діалектики взаємозв'язку правової діяльності та правових відносин, як форми і результату цього різновиду соціальної діяльності.

Статистичний метод – передбачає опрацювання кількісних показників, які об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку державно-правових та інших юридично значимих явищ у наукових чи практичних цілях. Статистичний метод набуває особливого значення при вивченні масових явищ, реалізації права в діяльності компетентних державних органів та інших суб'єктів права, визначенні стану законності і правопорядку, динаміки правопорушень тощо

Метод моделювання – полягає у створенні, на основі вивчення державно-правових явищ і процесів, їх ідеальних моделей. Наприклад, створення ідеальної моделі механізму держави, форми держави, нормативно-правового акта, правових відносин тощо. Моделювання, як один із провідних методів теорії держави і права, може застосовуватись як самостійно, так і як прийом конкретного-соціологічного методу.

Прогностичний метод являє собою сукупність прийомів, які дають можливість скласти науково-обґрунтовані прогнози майбутнього розвитку держави і права та державно-правових явищ. Наприклад, на підставі проведення відповідних досліджень визначити напрямки розвитку джерел права, основні аспекти взаємозв'язку правової діяльності та правових відносин, як форми і результату цього різновиду соціальної діяльності.

Отже, для дослідження державно-правових явищ в юридичній науці використовується певна, притаманна і для інших наук група загальних методів пізнання, які певним чином "притосовуються" до об'єкту пізнання. Притосовність загальнофілософських, загальнонаукових та приватнонаукових методів до теорії держави і права, як слушно зазначає Ю. Оборотов, визначається їх юрисдикцією, тобто набуттям специфічних якостей, пов'язаних з таким складним об'єктом пізнання, яким виступає держава і право одночасно¹³.

Крім вищезазначених, методологія теорії держави і права передбачає також використання **спеціальних методів** – способів пізнання, які напрацьовані певною юридичною наукою і використовуються для вирішення конкретних завдань в межах юриспруденції. До спеціальних методів теорії держави і права відносять порівняльно-правовий, тлумачення (інтерпретації) правових норм, формально-юридичний

(догматичний), правового експерименту, усунення прагалин у праві.

Порівняльно-правовий метод¹⁴ використовується для з'ясування спільного і різного між джерелами права в межах однієї або декількох правових систем, шляхом їх порівняння, розрізнення за будь-якою ознакою або властивістю. І в цій сутності він є унікальним та неповторним. Необхідно врахувати те, що не кожна модель системи джерел права, яка якісно працює в правовій системі одних держав може ефективно працювати в інших; і те, що підходить на одному етапі розвитку держави і суспільства, не дасть відповідного ефекту на іншому етапі.

Порівняння має сенс лише в тому випадку, якщо порівнювані об'єкти мають схожість, тожність. Ця процедура передуює стадії формування правових понять, категорій, законів. Перш ніж пізнати найбільш важливе, сутнісне, зміст поняття, закономірності, необхідно попередньо виявити, що у досліджуваному явищі є загальним та стійким. Наприклад, порівняння найбільш суттєвих, важливих сторін, аспектів джерел права як явищ, між якими існують певні відносини, зв'язки, як одного із основних об'єктів порівняльного правознавства.

Виявлення та аналіз позитивного досвіду на предмет його запозичення (яке може бути повним або частковим), розробка відповідних рекомендацій досягається саме за допомогою цього методу. Порівняльно-правові дослідження дуже корисні для реалізації правової реформи в державах, які перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких належить Україна. Оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права і запропонувати нові методологічні підходи, з врахуванням вітчизняного досвіду.

Метод правового експерименту – передбачає апробацію, перевірку чи пошук емпіричних даних, тієї чи іншої гіпотези в обмеженому масштабі, з метою визначення ефективності та отримання істинних результатів та їх подальшого використання в практичній діяльності в більш широких масштабах.

Значення правового експерименту за сучасних умов суттєво збільшується у зв'язку з проведенням різноманітних перетворень, що відбуваються в Україні в різних сферах суспільного життя. Наприклад, проведення правового експерименту щодо адміністративно-територіального устрою в місті Києві.

Формально-догматичний, або юридичний метод, заснований на використанні правил формальної логіки для пізнання права, є традиційним, властивим юридичній науці, оскільки виходить з її природи. Його суть полягає у формулюванні й розкритті юридичних понять, побудові юридичних конструкцій, з'ясуванні дійсного змісту закону. Останнє здійснюється певними способами тлумачення правових приписів:

- **філологічний**, який полягає в аналізі змісту правових норм за допомогою правил граматики;
- **системний**, що передбачає з'ясування вимог правових норм залежно від їх місця в системі права та взаємозв'язку з іншими правовими приписами;
- **історичний**, за допомогою котрого встановлюються мотиви, мета та конкретно історичні умови в яких була прийнята правова норма, її смислове позначення в сучасних умовах;
- **логічний**, який передбачає з'ясування вимог приписів правових норм за допомогою законів формальної логіки.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що необхідний для пізнання держави і права методологічний арсенал має різноманітний характер і являє собою багаторівневу систему відповідних методологічних знань. Причому вона не є статичною ієрархією, яка відображена у такому вигляді насамперед для наочності, а є динамічною, органічною системою, де її структурні елементи вступають у зв'язки, відносини та взаємодію між собою: фундаментальні загально-теоретичні концепції та пізнавальні принципи

пронизують світогляд, загальні філософські закони й категорії слугують базою для загальнонаукових, приватнонаукових та спеціальних методів, останні є певним джерелом збагачення та вдосконалення змісту вищих рівнів методологічних знань.

У контексті викладеного, слід зазначити, що отримані за допомогою методологічного потенціалу теорії держави і міжнародного права теоретичні знання про поняття методів цієї юридичної науки та характеристика основних їх різновидів, не є чимось остаточно завершеним, а, швидше, є можливістю, передумовою й засобом для проведення більш конкретних досліджень у правовій сфері, котра настає в результаті реалізації відповідних наукових ідей, концепцій, теорій тощо. З наведеного випливає, що практичне не існує без теоретичного – так само, як і теоретичне без практичного. Сама суспільно-історична практика породжує об'єкт (предмет) пізнання, але якщо він існує, то за певних обставин висуває його на перший план для подальшого теоретичного осмислення, зокрема, проблеми джерел права, діалектики взаємозв'язку правової діяльності та правових відносин, як форми і результату цього різновиду соціальної діяльності.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Гусарев С., Тихомиров О. Методології науки поняття // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. – Т. 1. – С. 1112.
- ² Див.: Историческое и логическое в познании государства и права / А.И. Королев, Д.И. Луковская, Л.С. Явич и др. / Под ред. А.И. Королева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 156 с.
- ³ Керимов Д.А. Методология права. – Изд. 2-е. – С. 112.
- ⁴ Див.: Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства / Под ред. М.И. Байтина. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1984. – С. 12-13.
- ⁵ Див.: Сильченко Н.В. Роль и место понятия "типология" в понятийном аппарате общей теории государства и права // Право и правотворчество: вопросы теории. – М.: ИГПН, 1982. – 126 с.
- ⁶ Філософський енциклопедичний словник. – С. 241.
- ⁷ Там само. – С. 143.
- ⁸ Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2004. – С. 34.
- ⁹ Див.: Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ // Право України. – 2000. – №3. – С. 41-44.
- ¹⁰ Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общ. ред. Е.Б. Кубко. – К., 1997. – 190 с.
- ¹¹ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд. – М.: Омега-Л, 2005. – С. 22.
- ¹² Теория государства и права: Курс лекций / Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – С. 27.
- ¹³ Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс): Екзаменаційний довідник. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 5.
- ¹⁴ Див.: Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: Монографія / За ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 20-36, 84-101.

Надійшла до редакції 26.09.2007